

066 Kunst zonder onderwerp

Vooraf

Van 2 tot en met 24 april 1938 wordt in het Amsterdams Stedelijk Museum de tentoonstelling ‘Abstrakte Kunst’ gehouden. Mondriaan is er vertegenwoordigd met vier schilderijen.

De tentoonstellingscommissie heeft een aantal personen gevraagd een artikel te schrijven voor de catalogus. Samen met de artikelen van vijf anderen verschijnt een artikel van Mondriaan in de catalogus¹. Het artikel is getiteld: *Kunst zonder onderwerp*.

Bron

Van Mondriaans tekst *Kunst zonder onderwerp* zijn twee manuscripten en een typoscript bewaard gebleven. Het eerste manuscript bevindt zich in Mondriaans nalatenschap² en wordt naar de vindplaats manuscript ‘34a’ genoemd. Het tweede manuscript bevindt zich in het Van Doesburg Archief³ en wordt naar de vindplaats aangeduid met manuscript ‘1412’.

Manuscript ‘34a’ bestaat uit vijf schrijfblokvellen⁴; de vellen zijn - rechtsboven - genummerd van 1 t/m 4, het laatste vel is niet genummerd. Alle schrijfblokvellen - behalve het eerste - zijn aan één kant met pen beschreven. Op de achterzijde van het eerste vel staat een korte notitie in potlood; deze notitie wordt elders gepresenteerd⁵, omdat die niet thuishoort bij de tekst *Kunst zonder onderwerp*. ‘34a’ bevat veel correcties⁶. Sommige zijn met pen aangebracht, andere met potlood. De bron beschouwen we als authentiek, geautoriseerd en voltooid.

Het tweede manuscript (‘1412’) bestaat uit vier schrijfblokvellen⁷; de vellen zijn - rechtsboven - genummerd van 1 t/m 4. Ze zijn aan één kant met pen beschreven. Manuscript ‘1412’ is netjes geschreven en kent weinig correcties⁸. De bron beschouwen we als authentiek, geautoriseerd en voltooid.

Bij nadere beschouwing blijkt dat de correcties in ‘34a’ in de lopende tekst van ‘1412’ zijn doorgevoerd. Op grond daarvan kan ‘1412’ beschouwd worden als een ‘netversie’ van ‘34a’. De notitie aan de achterzijde van pagina 1 van ‘34a’ is het enige wat niet overgeschreven is in de lopende tekst van ‘1412’.

In het Van Doesburg archief bevindt zich nog een typoscript⁹. Hierin zijn de correcties van ‘1412’ meegenomen. De tekst is exact hetzelfde als manuscript ‘1412’. Waarschijnlijk heeft Nelly van Doesburg¹⁰ het typoscript vervaardigd of laten vervaardigen.

Van de tekst *Kunst zonder onderwerp* zijn ook twee publicaties bekend: één in de *Kroniek van bedendaagsche kunst en cultuur*¹¹ en één dus in de catalogus van de tentoonstelling ‘Abstracte Kunst’¹². Beide publicaties zijn - ook typografisch - identiek.

Basistekst en leestekst

De publicaties wijken op enkele (5) punten af van manuscript ‘1412’, de kleine verschillen zijn via het notenapparaat aangegeven in de leestekst. Uitgangspunt voor de leestekst zijn de (indentieke) publicaties.

Titel

Beide manuscripten hebben de titel *Kunst zonder onderwerp*. Dit is ook de titel van de leestekst.

Datering en ondertekening

Beide manuscripten zijn ondertekend: ‘Piet Mondriaan’. Beide manuscripten zijn gedateerd ‘maart ‘38’. Dit is tevens de datering van de leestekst: maart 1938¹³.

¹ De vijf andere artikelen zijn van: H. Buys, Wassily Kandinsky, Jean Gorin, Georg Schmidt, Sigfried Giedion.

² Holtzman Deposit: Box 2, Folder 34a.

³ Van Doesburg Archief. Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis - RKD, Den Haag.

⁴ Afmeting: 26,7 x 20,9 cm (10½ x 8¼ inch).

⁵ 066a [Note in manuscript ‘34a’].

⁶ Digital Appendix: Supplements 066-1 – Kunst zonder onderwerp (manuscript 34a).

⁷ Afmeting: 27 x 21 cm.

⁸ Digital Appendix: Supplements 066-2 – Kunst zonder onderwerp (manuscript 1412)

⁹ Van Doesburg Archief. Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis - RKD, Den Haag. Inv. no. 1412.

¹⁰ Nelly (Pédro) van Doesburg (1899-1975) (Petronella Johanna van Moorsel), Nederlands pianiste, danseres, kunstenares; derde echtgenote (en weduwe) van Theo van Doesburg. Medeorganisator van de tentoonstelling.

¹¹ *Kroniek van bedendaagsche kunst en cultuur* 3, no. 6 (april 1938): 166-168.

¹² Tentoonstellingscatalogus *Abstracte Kunst*, Amsterdam (2-24 april 1938): 6-8.

Ontstaan en publicatie

Vermoedelijk heeft Nelly van Doesburg Mondriaan uitgenodigd om mee te doen aan de tentoonstelling ‘Abstrakte Kunst’¹⁴. Zij was lid van de ‘Tentoonstelling-Commissie’¹⁵. De schilder antwoordt positief (5 november 1937): ‘Wat denk je van Titel voor tentoonst. A’dam “Zuivere plastieke kunst”. Ik hoop dat Arp de affiche maken wil. [...] Ik zal een of twee van deze dingen hier toch ook maar naar A’dam zenden. Dus 4 à 5 stuks.’¹⁶

Willem Sandberg, toentertijd conservator van het Stedelijk Museum, vraagt aan Mondriaan een artikel te schrijven voor de catalogus. Ook hierop reageert de schilder positief (10 maart 1938): Zeer geachte Heer Sandberg. Hoewel ’t me niet erg gelegen kwam heb ik me dadelijk aan ’t schrijven gezet en kan U nu melden dat ik U maandag een kort artikeltje kan zenden. Mad.^m van Doesburg had me indertijd gezegd dat Mr. Gorin¹⁷ ’t doen zou. Maar in dat geval is ’t toch geen bezwaar, want misschien plaatst U meerdere artikels in de catalogus zoals wel meer gedaan wordt. Ik begrijp dat ’t artikeltje wat populair moet zijn om de menschen wat in te lichten. Hoop dat ik daarin slaag. Ik zend ’t U dus maandag.¹⁸ De begeleidende brief bij het artikel luidt (13 maart 1938): ‘Hierbij zend ik U het artikeltje. Misschien is ’t te lang, maar dan kunt U het couperen bij de punten. ’t Is in drieën maar ik geloof dat alleen ’t geheel een begrip van de non-figuratieve kunst zal geven. [...] P.S. U zult zien dat ik niet meer goed op de hoogte ben van de taalregels dus wilt U me wel ’t plezier doen de fouten te corrigeren.’

Op 17 maart 1938 schrijft Mondriaan in een brief aan zijn vriend Cees Bergman¹⁹ over zijn artikel in de catalogus van de tentoonstelling ‘Abstracte Kunst’: ‘En jij die zelf schildert hebt natuurlijk ook jouw opvatting. Als ik dus iets over ’t werk zonder voorstelling schrijf is ’t alleen om te doen zien dat ’t een redelijk streven is. Niet om ’t de menschen te doen zien, want dat moet zoo van zelf komen uit de menschen zelf. [...] In de natuurlijke schilderkunst gaat ’t meest om den vorm, de modeleering, enz. In de nieuwe zijn ’t meer de verhoudingen van lijn en kleur. En de techniek is ook anders. Wat ’t verdere van je brief betreft ben ik veel met je eens maar als antwoord kan ’t niet beter vallen dan dat ik die dingen juist behandeld heb in een korte voorrede van de catalogus te Amsterdam die je nu wel gauw in handen zult krijgen. Als ’t in zijn geheel geplaatst wordt is ’t niet noodig maar anders zal ik je de rest die niet geplaatst is uitschrijven. Je zult uit die catalogus wel zien dat er bij mij ook geen filosofie bij te pas komt.’²⁰ Met deze laatste opmerking dient bij het typeren van Mondriaans teksten rekening te worden gehouden.

In een brief aan zijn vriend Arthur Lehning²¹ (29 maart 1938) noemt hij nog even terloops de tentoonstelling: ‘Ik meen dat a.st. Zaterdag een expositie van non-fig. kunst in het Stedelijk opent. Ik heb er 4 dingen. Je gaat weleens zien, heh.’²²

In april 1938 verschijnt *Kunst zonder onderwerp* in de *Kroniek van hedendaagsche kunst en cultuur*²³ en in de catalogus van de tentoonstelling ‘Abstracte Kunst’²⁴.

Afbeeldingen

In beide publicaties zijn drie zwart-wit afbeeldingen te zien, waarvan één van een schilderij van Mondriaan; de andere afbeeldingen zijn werken van Theo van Doesburg en László Moholy-Nagy. Het werk van Mondriaan is een schilderij uit 1936²⁵ met daarbij de tekst: ‘Piet Mondriaan Composition 1936’.

Reacties van tijdgenoten

De architect Johan Niegeman schrijft in *De 8 en Opbouw*²⁶ het volgende over *Kunst zonder onderwerp*: ‘Treffend schrijft Mondriaan in de Catalogus: ‘het eigenlijke van kunst is niet te omschrijven, het is

¹³ Mondriaan woonde op dat moment in Parijs, 278 Boulevard Raspail.

¹⁴ Tentoonstelling ‘Abstracte Kunst’. Stedelijk Museum Amsterdam, 2 - 24 april 1938.

¹⁵ De andere leden waren: H. Buys, C. van Eesteren, A. Elzas, K. Limperg, Jhr. D.C. Röell, Jhr. W.J.H.B. Sandberg en M. Stam. (Bron: tentoonstellingscatalogus ‘Abstracte Kunst’, Amsterdam (2-24 april 1938): 1).

¹⁶ Vindplaats brieven aan Theo en Nelly van Doesburg: RKD-MCP – 25-28.

¹⁷ Jean Gorin (1899-1981), Frans kunstschilder.

¹⁸ Brieven van PM aan Sandberg: Archief Stedelijk Museum.

¹⁹ Cees Bergman (1867-1947), Nederlands amateurschilder, schilderles van Mondriaan.

²⁰ Fragmenten uit brieven van Mondriaan aan Cees Bergman. Archief Bergman archief, Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis – RKD, Den Haag (Archiefnummer NL-HaRKD.0662).

²¹ Arthur Müller-Lehning (1899-2000), Nederlands publicist, redacteur van de *Internationale revue i10*.

²² Y.-A. Bois. *Arthur Lehning en Mondriaan. Hun vriendschap en correspondentie*. Amsterdam, 1984: 37, 129 (noot 88).

²³ *Kroniek van hedendaagsche kunst en cultuur* 3, no.6 (april 1938): 166-168.

²⁴ Tentoonstellingscatalogus ‘Abstracte Kunst’, Amsterdam (2-24 april 1938): 6-8.

²⁵ CRII: 386-387, B268 (Composition en blanc, rouge et bleu, 1936).

²⁶ *De 8 en Opbouw*, no. 8 (april 1938): 76.

hetgeen onze schoonheidsontroering uitbeeldt of bewerkt. Het is universeel en valt buiten onze subjectieve ziening. Hoe meer deze ziening uitgesloten is, hoe zuiverder de kunstuiting is'. En zoo komt hij, Mondriaan, tot heden consequente werker op het gebied der abstracte kunst op het beelden zonder 'onderwerp', zonder 'inhoud'.

Een redacteur van *De Telegraaf* voorziet zijn relaas over de expositie de titel: 'Richting die op haar eigen vernietiging uitloopt'²⁷. Het verslag begint met: 'Wie de korte opstellen leest waarmee de catalogus der Tentoonstelling van Abstracte Kunst in het Stedelijk Museum is verrijkt, krijgt den indruk, dat bij de aanhangers der abstracte kunst nog altijd de behoefte bestaat hun principes te verdedigen. Ze zijn bang niet begrepen, meer nog, miskend te worden.' En even verder: 'Als men de beschouwingen over harmonie en evenwicht, over de verhouding der kunst tot het universele, over constructie en intuïtie, over de bevrijding van het kunstwerk en over de tegenstrijdigheden tusschen „het eiegenlijke van de kunst” en een bepaald onderwerp kent, welk onderwerp „altoos min of meer omschrijvend is” en daarom gedoemd nooit meer dan een beperkten indruk van „kunst” te geven, dan begrijpt men dat een gigantische figuur noodig was om de betekenis en den dieperen zin van deze bespiegelingen in een absoluut nieuw en absoluut overtuigend kunstwerk te belichamen. Die figuur heeft, Mondriaan en Kandinsky ten spijt, ontbroken en de abstracte kunst heeft zich, tastende en zoekende en voorloopig onmachtig zich overeenkomstig haar bedoeling te manifesteren, ontwikkeld in een richting, waarvan men zou zeggen, dat zij op haar eigen vernietiging moet uitlopen.'

Sleutelwoorden

Met een aantal kenschetsende woorden (in alfabetische volgorde) geven we aan wat er in *Kunst zonder onderwerp* besproken wordt. Van de zogenoemde specifieke en soms minder specifieke Mondriaanwoorden wordt een verklarende omschrijving gegeven in het 'Sleutelwoordenregister'²⁸. De in dit register verduidelijkte sleutelwoorden zijn hieronder cursief weergegeven.

Sleutelwoorden: *abstrabeeren, beeldingsmiddelen, constructie en destructie, Cubisme, evenwicht, gedenaturaliseerde vorm (dénaturaliseeren), harmonie, intuïtie, modelé, neutrale vormen, nieuwe architectuur, non-figuratieve kunst, onderlinge verhoudingen, rythme, subjectieve ziening, universeel, universele beelding, universele uitdrukking, verdieping der beeldingsmiddelen (verdiepen), verhoudingsbeelding, zuivere beeldingsmiddelen, zuivere kunst.*

Overige opmerkingen

Mondriaan exposeerde vier schilderijen op de tentoonstelling *Abstracte Kunst* in Amsterdam²⁹.

Schilderijen ontstaan tijdens schrijfperiode

Op 17 maart 1938 schrijft Mondriaan in een brief aan Cees Bergman dat hij in een korte voorrede van de catalogus te Amsterdam het werken zonder voorstelling heeft behandeld. Uit deze opmerking blijkt dat *Kunst zonder onderwerp* in ieder geval medio maart klaar was. Mondriaan zal enige tijd eerder met de tekst zijn begonnen. We vermoeden dat hij in de eerste helft van maart 1938 aan de tekst heeft gewerkt. Volgens de Catalogue Raisonné heeft Mondriaan in 1938 tien schilderijen vervaardigd: B282-B291³⁰. Hij zal tijdens de perioden van het schrijven aan *Kunst zonder onderwerp* met één of meer van deze schilderijen bezig zijn geweest.

²⁷ *De Telegraaf*. Dinsdag 12 April 1938, Avondblad, Vierde Blad, pagina 7.

²⁸ Digital Appendix: Documentation - Mondrian Vocabulary Explained.

²⁹ CRII: 389, B270 (Composition en bleu et jaune, 1937).

CRII: 393-394, B277 (Composition de lignes et couleur: III, 1937).

CRII: 390-391, B272 (Composition en rouge, bleu et blanc II, 1937).

CRII: 389-390, B271 (Composition en jaune, bleu et blanc I, 1937).

³⁰ CRII: 395-399.